

Komplexitet och handlande

Helen Hasslöf, Malmö universitet, Anders Urbas, Högskolan i Halmstad, Claes Malmberg, Högskolan i Halmstad

Människans litenhet. Eller, människans växande insikt om omöjligheten att vara just liten är tankar som inleder Sverker Sörlins bok om antropocen, människans tidsålder (Sörlin, 2017). Det handlar om påverkan, och om ansvarsfrågan. Väsentliga tankar att brottas med då vi funderar kring frågor om hållbarhet, världen och vår roll i denna. Låt oss ta del av några av de meningar som fångar just detta från Sörlins inledande kapitel:

Vi är alla små. Att solen går upp, att regnet faller, att saven stiger och bjortronen går i blom är jag för liten för att lägga mig i. Om människan ändå vore större, då skulle vi kunna göra mer, utträta mer, skapa mer av sådant vi önskar oss. Längre var detta en barnslig önskan. Men på bara några årtionden har det gått upp för oss att vi som summa besitter krafter som kan omforma världen. Människorna som summa är också jag. Jag kan inte undgå att vara så stor, fast jag hellre vill förbli liten. Varje fläck av jorden har människor delat in i områden som någon anser sig ha kontroll över och som utnyttjas allt intensivare. Den jord som jag ville skulle förbli större än jag är nu tagen i vår makt, ett maktövertagande av människor. Det är min egen tanke som nu ter sig allt barnsligare: att jag skulle kunna vara liten?

Dessa tankar kanske är något vi alla brottas med. Hur stor är jag egentligen i förhållande till allt annat? Hur påverkar just jag? Det kan gälla såväl miljöpåverkans negativa effekter som att göra skillnad med positiva alternativ. Är min handling bortkastad och obetydlig som enskild handling eller är det just den som är betydelsefull och skapar skillnad? Inte minst är detta något som vi som lärare måste fundera kring då vi med hållbarhet som övergripande perspektiv ska väcka engagemang och handlingskraft hos elever.

Det talas om en radikal, helst omedelbar, omställning för att motverka klimatförändringar, en växande ojämlikhet i världen och den accelererande tillbakagången av arter och deras ekosystem. Det handlar om fakta, värden och ansvarsfrågor. Det handlar också om att försöka förstå orsak och verkan av handlingar i en komplex värld. I läroplanens övergripande miljöperspektiv för gymnasieskolan ingår att möjliggöra för eleverna att skaffa sig ett personligt förhållningssätt till de övergripande och globala miljöfrågorna. I undervisningens uppdrag ingår också att eleverna ska kunna orientera sig och agera i en komplex verklighet med stort informationsflöde, ökad digitalisering och snabb förändringstakt (SKOLFS 2011:144, 2011). Detta är ett utmanande uppdrag i en svåröverskådlig verklighet. Det är lätt att känna sin litenhet i förhållande till det komplexa och ansvarstyngda.

Svårigheterna innefattar bland annat möjligheten att kunna spegla sin egen handling i förhållande till den större gruppen, samhället, nationen, Europa och världen. Men, det handlar också om orsak och verkan där den mångfald av alternativ som uppkommer, då vi försöker se effekter av specifika handlingar, kan kännas ogreppbara. Det är lätt att gå vilse i det myller av effekter som uppenbarar sig då vi försöker se ”linjära” orsaker av en handling. Orsak-verkan är dynamiska processer som vi som lärare kan välja att utforska och synliggöra i undervisningen ur olika perspektiv, beroende på var vi ”fäster blicken” och vilka kritiska glasögon vi bär för att spåra konsekvenser av våra handlingar.

Under slutet av förra seklet fick tankesättet och kunskapen “Att ingenting försvinner och att allting sprider sig” allt större betydelse i miljöundervisningen. Termodynamikens lagar lånades för att skapa förståelse av utsläpp och påverkan på vår miljö, som att rökens innehåll inte försvinner bara för att man bygger högre skorstenar eller för att det vi släpper ut i hav och luft sprids och dyker upp på andra ställen, anrikas i ekosystem och näringsvävar. I kölvattnet av denna insikt kom ett växande ansvar för vad och hur vi människor påverkar miljön och varandra. De utsläpp jag ger upphov till är jag inte ensam om. De ingår i ett system som sammanlagt får konsekvenser för vår miljö, effekter för närmiljön men i många fall även effekter för miljöer och människor långt borta. Vilket ansvar bär vi för det lokala i förhållande till de globala effekterna? Det är denna typ av ansvarsfrågor som Ellen Almers (2009) behandlar i sin forskning kring det hon benämner som *avståndsmoral*.

Värde- och rättvisefrågor i förhållande till hur vi i västvärlden handlar behöver diskuteras, såväl i förhållande till där vi befinner oss som i förhållande till ett större globalt perspektiv. I fokus står tillgång och nyttjande av resurser ur en global, politisk och historisk kontext och dess konsekvenser för hur vi formar och formar levnadsvillkor för människor och miljö. Vi behöver pröva och ompröva våra tankar. Med andra ord, elever behöver utveckla kunskaper och värden i *samspel*, där vi som lärare försöker synliggöra konsekvenser och intressekonflikter. Det ligger i skolans uppdrag att varje elev genom de övergripande perspektiven i läroplanen, kan observera och analysera människans samspel med sin omvärld utifrån hållbar utveckling och kunna diskutera och ta ställning i olika livsfrågor och värderingsfrågor (SKOLFS 2011:144, 2011).

Vi kommer nu att i texten gå vidare genom att mer konkret ge några exempel som belyser det komplexa vid ställningstaganden och handling för hållbarhet. Med andra ord hur undervisning i dessa sammanhang kan förhålla sig till kunskap, värderingar och möjligheten för den ”lilla” människan att bidra till en hållbar utveckling. Vi konkretiserar genom att starta i skolpraktiken, ger ingångar för *livscykelanalys* och kritiska frågor som arbetsmetod och utvecklar sedan resonemang kring samhällsbetydelsen av individens handlingar (Brülde & Sandberg, 2012).

Ska vi äta kött?

Om vi till exempel väljer att äta nötkött, vilka för och nackdelar för det med sig? Vilken påverkan ger det lokalt och globalt? Är det ett val i vardagen där vi generellt kan avgöra vad

som är ett hållbart alternativ? Hur kan vi utveckla elevers möjligheter att se olika aspekter av detta? Vi startar i ett exempel från en workshop under våren 2019, med åtta elever från en gymnasieskola i södra Sverige, åk 2 och 3 på samhällsvetenskapliga programmet. I workshopen diskuterar eleverna hur de förhåller sig till att äta nötkött i relation till hållbar utveckling, utifrån de kunskaper de har där och då. Under diskussionen vävs information och ställningstaganden samman och speglar de perspektiv som framträder i just detta sammanhang. Läs pratbubblorna i bilderna nedan innan du går vidare i texten.

Figur 1: Olika ställningstaganden kring konsumtion av kött. Illustration: Anna Hasslöf

I samtalet ser vi exempel på hur valet att äta eller inte äta kött lyfts från olika perspektiv av eleverna, det pekas på såväl lokala som globala konsekvenser. Argumenten grundas på elevernas kunskaper, olika konsekvenser av köttätande och personliga värderingar, där olika värden sätts mot varandra. Då eleverna senare tilldelas förutbestämda roller (äter helst ekologiskt kött från fjällko på naturbetesmark/lokalt producerat nötkött från konventionellt jordbruk/ hamburgare av okänt ursprung) framkommer fler argument och diskussionen intensifieras.

Figur 2: Exempel på argument från rollspel kring nötkött. Illustration: Anna Hasslöf

I rollspelet får eleverna chansen att tänka från fler perspektiv och behöver inte identifiera sig direkt med de argument som de känner till. Det kommer fram argument kring hur djuren mår, hälsa, giftanvändning och livsmedel, hur koldioxidutsläpp är svårt att relatera till plats och vem som egentligen har råd att välja (fig. 2). Frågor som rör etik, ekonomi, miljö, växthusgaser och geopolitiska aspekter bollas fram och tillbaka. Resonemanget här belyser komplexiteten och vikten av kritiska perspektiv då köttfrågan är i fokus, eftersom argumenten – som alla bygger på tillgänglig kunskap – leder till olika konsekvenser. Elevernas argument kan användas som utgångspunkt för vidare och fördjupande studier. Tillsammans med eleverna kan en rad frågor plockas fram från diskussion och rollspel som kan vara utgångspunkt för vidare underökningar. I detta fall skulle det te x kunna vara frågor som: Vad kännetecknar ”närodlat”? Hur mycket växthusgaser ger transport av kött jämfört med hur produktionen sker på plats? Vilka marker nyttjas och vilka för och nackdelar kan det innebära för miljön? Vilka insatsmedel används i produktionen och hur

ser tillverkning och transport ut för dessa? Vad innebär lokal/global matproduktion för ekonomi och samhällsutveckling? Hur påverkar vår köttkonsumtion klimatet, miljön och andra delar av världen? Vad skulle hända om alla kor i Sverige försvann? Viktigt kan också vara att se vilka argument som inte kommer fram i en diskussion. Ett perspektiv som inte alls finns närvarande i något av de olika samtalen ovan är sambandet mellan naturbete och biologisk mångfald.

Ibland ger elever uttryck för att det är svårt att göra aktiva val. Allt tycks ha nackdelar och vad är egentligen bra? Ett sätt att då strukturera olika motstridiga argument kan kanske vara att i förenklad version utgå från de värden vi vill uppnå (värdeutsaga), beskrivningar av den faktakunskap vi har (beskrivning) och efterföljande handlingsrekommendationer (Björklund 1968). Låt oss illustrera med ett exempel från just nötkött:

1. Nackdel nötkött

Kor är idisslande djur som ger ifrån sig stora mängder metangas, som är en kraftig växthusgas (Axelsson, 2013; Naturvårdsverket, 2018). I vissa länder röjs ursprunglig skog för att skapa nya betesmarker och odla kraftfoder, vilket bidrar till ökade växthusgasutsläpp till atmosfären. Kor bidrar därmed till den globala uppvärmningen.

- Värdeutsaga: Vi vill uppnå ett hållbart klimat.
- Beskrivning: Kor bidrar till ökad global uppvärmning.
- Handlingsrekommendation: Se till **att vi inte har** betande kor.

2. Fördel nötkött

Ett flertal hotade arter i t ex Europa är knutna till våra naturbetesmarker. Kor som betar är avgörande för att behålla den biologiska mångfalden.

Naturbetesmarker bidrar även med stödjande, kulturella och försörjande ekosystemtjänster genom till exempel, insekter, pollinatörer, och en rad blommande örter (Sonesson & Wallman, 2009). I Sverige är dessa marker även en stor del av de allemansrättsliga markerna.

- Värdeutsaga: Vi vill uppnå biologisk mångfald.
- Beskrivning: Kor som betar är avgörande för att behålla den biologiska mångfalden.
- Handlingsrekommendation: Se till **att vi har** betande kor.

Så långt kan vi bena ut vissa konsekvenser, vi kan på detta sätt föra ett någorlunda logiskt resonemang, kanske något förenklat men ändå till viss del kan det kännas klargörande. Sen kvarstår ett tydligt konfliktperspektiv mellan olika värden. Här går det att fortsätta problematiseringen och fördjupa diskussionen kring konsekvenser, vilket också kan

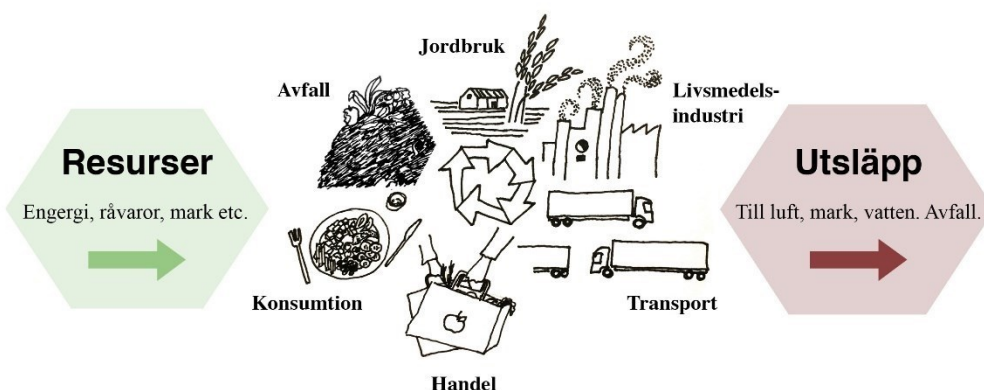
illustrera hur fakta inte av sig själv ger svar på hur vi bör fatta beslut. Frågor kring hållbarhet speglar ofta intressekonflikter där vi måste synliggöra och utvärdera olika värden i förhållande till varandra, vilket ofta leder till ideologiska och politiska diskussioner. Att uppleva hur argument får betydelse utifrån fakta och värderingar, kan vara ett sätt att tydliggöra vikten av att sätta sig in i andras argument och perspektiv utöver den faktakunskap som finns tillgänglig. Betydelsen av att just erkänna andras argument såsom perspektiv och känslor vi respekterar även om vi inte håller med i sak, är något som går att läsa mer i texter av Chantal Mouffe, professor i politisk teori som forskar kring demokratiska processer (t ex i boken: "Agonistics. Thinking the world politically". Mouffe, 2013).

Från diskussionen hos eleverna lyftes frågan om *närproducerat* kött. Närproducerat är ett begrepp som omfattar många olika perspektiv på "nära". Oftast hänvisar det enbart till själva slutprodukten (det vill säga i detta fall köttbiten) och inte till själva produktionsprocessen. Vad inkluderas i närodlat?

- Kanske närproducerat kött innebär ekologiskt bete på värdefulla naturbetesmarker med höga biologiska och kulturella värden. En ekologisk odling där resurserna som används är knutna till det lokala kretsloppet, fri från konstgödsel och användning av gifter.
- Men, kanske är närproducerat kött ett val som innebär transporter av resurser utifrån. Till exempel av sojaprotein för vinterfoder, från odlingar som krävt avverkning av regnskog (tex Brasilien), monokulturer av odlad betesvall som konstgödslas och ogräsbekämpas. Det vill säga en produktion som totalt sett har en ganska stor klimatpåverkan även om djuren som betar befinner sig nära och dessutom en produktion som inte har samband med att bevara biologisk mångfald och hotade arter.

Livscykelanalys

Exemplet ovan visar hur en till synes enkel fråga kan leda till en mängd fakta och värdekonflikter. Viktigt ur ett hållbarhetsperspektiv är därför att försöka skaffa sig en helhetsbild av till exempel en varas påverkan. Detta kan göras med hjälp av en livscykelanalys (LCA). Syftet med LCA är utöver att få en uppfattning om miljöpåverkan att också få en uppfattning om de resursflöden som finns (fig. 3). Detta eftersom det då lättare går att se vad man kan göra för att minska miljöpåverkan.

Figur 3: Exempel på olika delar av en matvaras livscykel. Illustration: Anna Hasslöf

Naturligtvis kan en varus livscykelanalys i skolsammanhang vara mer eller mindre förenklad eller komplex och fokusera på enstaka eller flera delar i livscykeln, beroende på vilka konsekvenser eleverna eller du som lärare önskar belysa. En livscykelanalys kan därigenom grunda ett utforskande arbetssätt där elevernas egna intressen och frågor kan bilda utgångspunkt. De aspekter som väljs att undersöka kan sedan kompletteras med fler aspekter i en alltmer komplex analys för att öka helhetsförståelsen och komplexiteten av intressekonflikter. I fallet med närproducerat kött kan det till exempel vara intressant att bilda sig en uppfattning av *hela* produktionens miljöpåverkan och inte enbart av den slutliga transporten av råvaran till affären.

Exempel på **kritiska frågor och aspekter** för att synliggöra intressekonflikter som kan vara delar av en livscykelanalys, ex nötkött:

- Vad vill vi egentligen uppnå, dvs. vilka värden och mål har vi i fokus? Och hur förhåller sig dessa till nedanstående frågor?
- Hur mycket utsläpp av växthusgaser medför produktion och handel av köttvaran i sin helhet? Hur står detta i relation till andra livsmedel?
- Vilka positiva respektive negativa aspekter innebär produktionen för den biologiska mångfalden? Hur kan den värderas ur ett lokalt-globalt perspektiv?
- Hur är energibalansen för köttkonsumtion jämfört med andra matvaror?
- Vilka effekter på ekonomi och miljö lokalt och globalt ger köttproduktionen och dess handel?

I denna problematisering kan även etikfrågor, rättvisemärkt och utvecklingsländer del i världshandeln vara faktorer av stor betydelse. Dessutom kan det vara intressant att fundera över på vilken nivå besluten om köttproduktion och konsumtion ska avgöras? Hos konsument, producent eller genom politiska beslut? Vilka styrmedel ska användas för att uppnå besluten? Med andra ord kan LCA utgöra en rik bas för ett ämnesintegrerat arbetssätt där olika ämnesspecifika kunskaper och förmågor används för en helhetsanalys.

Så vad är då exempelvis ett hållbart beslut vad gäller att äta nötkött? Svaret är inte enkelt och förutsättningarna varierar, vilket gör att en kausal orsak-effekt-logik är svår att ge, liksom det är att ge generella uttalanden. Vi har hamnat i några av de frågor som kännetecknar komplexa interaktioner, intressekonflikter kring värden och ett sammanhang med osäkra konsekvenser av handlingar, så kallade "*wicked problems*" (Weber och Khademian, 2008).

Då en fråga, som till exempel att äta nötkött "packas upp" på detta sätt tydliggörs dess komplexitet. Det gör också att ett kritiskt förhållningssätt blir viktigt för att kunna skärskåda olika argument, upptäcka vad som *inte* sägs och för att kunna berika sitt ställningstagande. För att pedagogiskt kunna iscensätta ett överkomligt upplägg av livscykelanalys, blir en förenkling kring vissa perspektiv oftast nödvändig. Vissa aspekter kan väljas ut och fångas utifrån elevernas intressen. Andra perspektiv kan vi som pedagoger uppmärksamma och didaktiskt värdera som betydelsefulla, i förhållande till det mål vi vill uppnå i den aktuella situationen.

Att omfamna det komplexa

Vi har här visat hur värden, kunskap och olika perspektiv både samspelar och kan stå mot varandra. Det finns många utmaningar som vi som lärare har att ta ställning till. Hur ska vi undervisa kring hur elever ska värdera uttalanden från presidenter, lobbyister, vänner, lärare och föräldrar? Olika handlingar och argument kan vara betydelsefulla för att spegla vad vi som personer värderar i livet. Vilka kritiska frågor behöver vi för att orientera oss i en värld som krympt och där människans litenhet blivit stor och argument blandas i ett ständigt flöde via sociala medier, trollfabriker (Aro, 2016) och olika värderingsgrunder? Ja, den frågan finns naturligtvis inget enkelt svar på, eftersom enkelhetens lov oftast ger förvrängda och manipulerande svar.

Vårt sätt att hantera detta i en undervisande verksamhet är att problematisera "enkla" lösningar, att kritiskt granska olika budskap, att ifrågasätta vilka värden som representeras eller inte representeras i olika argument. Med andra ord blir hållbarhet en fråga där utbildningen är en motkraft till förenklade budskap, där utbildningen ger kritiska glasögon och låter eleverna genomleva att värden och kunskap tillsammans bildar grund i strävan att utveckla handlingskompetens. En utbildning där just det ämnesövergripande perspektivet ger möjligheter att omfamna det komplexa och intressanta, där vi lyfter hållbarhetsfrågor som frågor om vår gemensamma värld.

Komplexiteten i hållbarhetsfrågor speglar hur världen blivit liten i förhållande till vår (människorna som summa) påverkan. Kan vi ta in att vi påverkar fördelningsfrågor, biologisk mångfald och klimatförändringar i världen när vi ska handla en bit kött till middag? Eller gör vi egentligen det? Spelar den enskilda handlingen någon roll? En fråga vi nu tar oss an genom att särskilja mellan tre olika sätt att se på individens agerande, nämligen: 1) Individuella val, 2) Symbolik och identitet samt 3) Politiskt arbete.

Hållbar utveckling och individens agerande

Enligt Bengt Brülde och Joakim Sandberg (2012) har enskilda individers agerande i frågor som berör hållbar utveckling ökat. För många av oss tycks ett sådant agerande ha blivit en del av vardagsbestyren. I vilken omfattning vi köper ekologiska livsmedel är ett exempel:

Enligt en konsumentundersökning som livsmedelskoncernen Axfood låtit utföra anger exempelvis 72 procent 'miljöskäl' bland de viktigaste anledningarna till att de köper ekologiska varor. (Brülde och Sandberg 2012:141)

Även unga medborgare tänker och agerar utifrån miljömässiga skäl. Under den nämnda workshopen med gymnasieelever från samhällsvetarprogrammet framkom tydligt att eleverna har olika idéer och agerar på flera sätt, inte minst i vardagen men relaterat till politiska aktörer.

***Sanne:** Jag tänker på klimatpåverkan som vardagshandlingar, exempelvis resa hållbart men också att sprida medvetenhet.*

***Felix:** Jag agerar mest i vardagen. Jag försöker resa hållbart, vad gäller korta resor tar jag alltid tåget eller buss. När jag hälsar på min släkt i Sverige skulle jag aldrig tänka mig flyga. Även kortare distanser utomlands som när vi reser till Berlin då tar jag och min familj bussen.*

***Jasmine:** Vi kan tänka på hur vi reser, semestrar behöver inte vara till andra sidan jordklotet utan bara till annan del av Sverige. Men staten kan också påverka., utveckla järnvägar för persontrafik, investera i snabbtåg. Om människor ska sluta flyga då måste det finnas andra alternativ. Vi kan höja flygskatten och lära ut om hållbar utveckling i skolorna.*

Har individens agerande någon betydelse?

Frågan om hur vi som enskilda individer ska agera i miljöfrågor och vilket ansvar vi har för hållbar utveckling är komplex och har behandlats i en stor mängd texter. I såväl "Hur bör vi handla?" av filosoferna Bengt Brülde och Joakim Sandberg (2012), som i "Makten över klimatet" (en av de böcker som banat väg för denna diskussion) av fysikern och miljöforskaren Christian Azar (2008), diskuteras hur vi kan och bör se på enskilda individers ansvar gällande miljön. Vi kommer i texten framöver att utgå från dessa böcker och i förenklad och modifierade form beskriva ett antal sätt att se på påverkan inom miljöområdet. I de följande tre avsnitten presenterar vi synsätten a) Individuella val, b) Symbolik och identitet och c) Politiskt arbete.

Individuella val	Symbolik och identitet	Politiskt arbete
<p>Individen agerar genom att välja eller välja bort varor, tjänster och produkter för att påverka och på så vis få till stånd en förändring.</p>	<p>Individen agerar genom att välja eller välja bort vissa varor, tjänster och produkter för att (a) uttrycka en åsikt och / eller (b) uttrycka och skapa sin moraliska identitet</p>	<p>Individen agerar tillsammans med andra människor för att få till stånd en förändring. Ett exempel är opinions-bildning och deltagande i politik.</p>

Dessa tre synsätt kan användas för att diskutera såväl utgångspunkter för som effekter av människors agerande i sammanhang då hållbar utveckling är i fokus. Det ska emellertid noteras att uppdelningen är förenklad vilket innebär att den kan kompletteras, ändras och vidareutvecklas.

Att agera som individ genom individuella val

Individens agerande i situationer med anknytning till hållbar utveckling, kan ses på olika sätt. Ett vanligt synsätt slår fast att enskilda individer både bör och kan agera på vissa (rätt) sätt för att förändra världen. Tanken med det är att vi som enskilda individer kan påverka utvecklingen genom att i vår vardag välja eller välja bort vissa produkter, tjänster eller varor. Uppfattningen att vi som enskilda individer har ansvar för hållbar utveckling är idag dominerande. Vi uppmanas, i stort sett hela tiden, att tänka och agera utifrån ett miljöperspektiv. Christian Azar (2008:147) beskriver hur tidningar och böcker regelbundet publicerar förslag på hur vi kan leva klimatsmart och nämner EU-kommissionens hemsida med rubriken *You controle climate change*.

Råden och tipsen – och kraven – på oss är många - cykla i stället för att ta bilen, duscha kortare tid, ät vegetariskt, samåk, köp miljöbil, skaffa solceller och isolera huset. Ibland anses 10 råd inte vara tillräckligt. Lerums kommuns hemsida innehåller hela 25 klimatsmarta tips för att ge "*en aba-upplevelse eller inspiration till att leva lite mer klimatsmart i vardagen*" (www.lerum.se).

Ett fokus på att enskilda individer i vardagen kan och bör agera för att minska negativa påverkan på miljön är vad Bengt Brülde och Joakim Sandberg kallar ”påverkansprincipen”. Det är, menar de, ett synsätt som är problematiskt. Orsaken är att det helt enkelt inte spelar någon större roll hur vi som enskilda individer handlar, det vill säga att enskilda individer inte har makt över utvecklingen genom individuellt handlande.

Konsumentmaktens paradox visar att det verkar svårt att använda påverkansprincipen för att förklara varför man som enskild konsument bör handla rättvisemärkt, vegetariskt och ekologiskt. Hur man handlar som enskild konsument tycks nämligen inte ha någon större betydelse för de fattiga, djuren och naturen. (Brülde och Sandberg 2012:150)

Christian Azar (2008:147) för ett liknande resonemang och framhåller att inga större miljöproblem har lösts genom att individer på frivillig basis har ändrat sitt beteende. Han framhåller att problem har lösts genom lagar, ekonomiska styrmedel, förbud och andra regleringar som införts av regeringar och parlament. Det exemplifierar han med krav som ställts på katalysatorer, förbud mot ozonnedbrytande ämnen och regler om minskad svavelhalt i diesel.

Azar stannar dock inte upp vid frågan om vilken påverkan vi har eller inte har. Han menar att konsekvensen av samtidens fokus på individens ansvar innebär att man avleder uppmärksamheten på adekvata, politiska, lösningar. Han exemplifierar detta med samspelat mellan torskens överlevnad, individers agerande och EU.

Eftersom torskavoterna bestäms av EU:s regeringar i förhandlingar i Bryssel spelar det ju i princip ingen roll för torskens överlevnad vad man som enskild konsument gör. Om alla i Sverige slutar köpa torsk kommer den ändå att säljas någon annanstans. Detta kan verka cyniskt, men så fungerar systemet. Det är det politiska systemet som avgör hur bra lösningen blir på torskfrågan. Om enskilda avstår från torsk må det fungera som balsam för själen, men det hjälper inte torsken (Azar 2008:148).

När fokus läggs på enskilda individers ansvar finns risken att de insatser som spelar ett faktiskt avgörande skymms. Andra problem med ett ensidigt fokus på individens ansvar är, enligt Azar, att det kan innebära minskat stöd till politiska åtgärder, att politiska insatser försvåras och att bara vissa individer kommer att agera (Azar 2008:148f). För skolan kan ett individuellt fokus i undervisning kring hållbarhetsfrågor däremot motiveras som en möjlighet för eleven att använda kunskaper och värderingar för att utveckla egna ställningstagande i möten med andra. Det kan till exempel göras genom rollspel, debatter etc. Det är en undervisning som möter eleven som ett politiskt subjekt.

Att agera som individ – symbolik och identitet

Men innebär då detta att vi som enskilda individer i samhället inte ska bry oss om att agera i vår vardag? Nej, det är inte säkert och det är inte heller Christian Azars poäng. Vi kan formulera ytterligare synsätt på individens agerande. Ett sådant rör vad våra handlingar uttrycker och hur vårt agerande tolkas av andra människor. Brülde och Sandberg kallar detta synsätt för ”Symbolismen”.

Symbolismen tar sin utgångspunkt i idén att våra handlingar inte bara har effekter utan också kan bedömas utifrån ett slags symbolisk dimension, eller att de kan ge uttryck för eller betyda något bortom sig själva och sina konsekvenser. Trots att de reella utsläppen av koldioxid inte ökar om jag slyger skulle man till exempel kunna hävda att det är

moraliskt fel att flyga eftersom jag (på ett indirekt sätt) visar mitt stöd för ett transportsätt som är miljöfarligt (Brülde och Sandberg 2012:161).

Detta handlande är symboliskt därför att det uttrycker åsikter om stöd eller avståndstagande till olika typer av tjänster, varor och produkter. Enligt Brülde och Sandberg är dock även det här synsättet problematiskt. Huvudpoängen är att det ofta är svårt att avgöra hur en handling ska tolkas och vad vårt agerande egentligen betyder (2012:162ff). Även Christian Azar tar upp frågan om våra handlingars signalvärde och problematiserar det med utgångspunkt från samtidens ensidiga fokus på den enskilda individen. Hans hållning är att det krävs politiska insatser på miljöområdet men han säger samtidigt att fokus på politiken inte bör innebära att vi som individer struntar i att agera miljövänligt. Det är exempelvis absurt att hävda att man själv inte ska minska sina koldioxidutsläpp när man på global nivå är överens om att det är avgörande för framtidens klimat att utsläppen minskar. För den skull ska man inte släppa fokus på den politiska processen

... bara för att man stödjer eller verkar för politiska åtgärder för att minska utsläppen kan man ju inte få frikort för egna utsläpp. (Azar 2008:149).

Vi bör helt enkelt tänka i banor av Immanuel Kants kategoriska imperativ som slår fast att man ska agera utifrån sådana principer som man själv skulle vilja se upphöjda till allmän lag.

Om du skulle vilja att ingen flög, flyg då inte själv (Azar 2008:150).

På detta sätt kan kanske individen genom sitt agerande signalera vad som är önskvärt respektive icke-önskvärt. I detta ligger en förhoppning om att individens enskilda agerande kan bli en del av en större rörelse som leder till att andra handlar på samma sätt och till att normer förändras. Därmed blir det en signal till politiker att människor tar frågan på allvar och vill se att det införs politiska styrmedel (Azar 2008:15). Enligt det här resonemanget handlar även symbolismen om påverkan men då i en mer indirekt mening. Brülde och Sandbergs kritiska invändning om hur våra handlingar ska tolkas kvarstår dock. Ett sätt att hantera tolkningsproblematiken kan kanske vara att explicitgöra våra åsikter, vilket sker då vi som enskilda individer engagerar oss i frågor om hållbar utveckling.

Vårt sätt att agera och frågan om vad vårt handlande uttrycker behöver dock inte bara relateras till andra människor. Vi kan även tänka oss att våra val - exempelvis när vi ska handla mat eller när vi väljer mellan flyg och tåg - både bygger på och skapar vår egen moraliska identitet och därmed uttrycker vem man vill vara. Vi kan mer eller mindre medvetet välja eller välja bort vissa produkter, varor och tjänster i vår vardag dels för att vi är en person med vissa övertygelser, dels för att vi vill förstärka vår egen identitet. I skolans undervisning kan detta synsätt ge oss motiv för hur elever som ibland ser sitt handlande som meningslöst i förhållande till "den stora världen" kan sätta sin handling i ett annat perspektiv. Detta poängterar vikten av att öppna undervisningssituationer som möjliggör för elever att utforska sina tankar om vad som är viktigt och att möjliggöra för elever att utveckla och stärka sin identitet.

Individen och politiskt arbete

Ett tredje synsättet som tas upp av Azar, Brülde och Sandberg bygger till stor del på det som konstaterats tidigare, nämligen att det inte spelar så stor roll hur enskilda individer handlar. Det krävs politiska insatser för att skapa en hållbar utveckling på jorden. Azar avslutar "Makten över klimatet" med följande mening:

Klimatengagerade politiker behöver fortsätta driva frågan, medborgare och företagsledare ge dem sitt stöd (Azar 2008:183).

Det sätter fokus på individer som medborgare som inte endast kan utan aktivt bör engagera sig i miljöfrågan. (Företagsledares roll i förhållande till politiker är en intressant fråga att diskutera i detta sammanhang, i skenet av de senaste tio årens utveckling där "grön innovation" numera förs fram som en drivande fråga för industrin.) Tillvägagångssätten är naturligtvis många. En strategi är att tillsammans med andra agera som opinionsbildare genom att aktivt sprida information om till exempel klimathotet (jfr. Brülde och Sandberg 2012:170). Detta är inte minst viktigt i en tid då information - och felaktig information - kan spridas snabbt och enkelt. Men det är även viktigt då det finns mäktiga aktörer som finansierar informationskampanjer vars syfte är att tona ner miljöproblemen och få medborgare att tro att utmaningarna inte är så stora och akuta (Azar 2008:122f).

En annan strategi är att engagera sig i någon organisation som arbetar för hållbar utveckling (Brülde och Sandberg 2012). Vikten av att agera via olika typer av kollektiva ombud lyfts fram liksom att tänka i banor av att vara aktivist snarare än att vara konsument. Det förstnämnda kan nämligen, till skillnad från sistnämnda, innebära att vi får till stånd en faktisk förändring. Vi kan exempelvis gå med i eller på olika sätt bistå en organisation eller grupp vars mål är att påverka företag och politiker så att dessa agerar så att människans negativa inverkan på vår gemensamma miljö minimeras. Detta leder oss in på ännu en strategi, dvs. att inte bara tillsammans försöka påverka politiken utan att agera politiskt.

...om du verkligen vill påverka samhällsutvecklingen och göra världen bättre. I så fall bör du också engagera dig mer aktivt, framför allt i politiska frågor. (Brülde och Sandberg 2012:172).

I relation till detta kan vi konstatera två saker. Den ena är att vi inte ska ha en överdrivet rationalistisk tro på politiska processer. Dessa är komplicerade, vilket inte minst gäller för partibaserade representativa demokratier där politiker är beroende av medborgarnas åsikter både när det gäller att genomföra mer eller mindre (im)populära åtgärder och när det gäller att bli omvalda (se Brülde och Sandberg 2012:218, Povitkina 2018). Den andra är att vi kan konstatera att det finns exempel där politiken faktiskt lyckats. Exempelvis har den förnyelsebara energins andel av elproduktionen i det närmaste fördubblats under fem år, det vill säga fram till 2016, genom beslut fattade av Tysklands regering 2011 (efter kärnkraftsolyckan i Japan). Vindkraftverk har byggts på land och till havs och överallt ser man villatak täckta av solceller (DN 2016-03-10). Ett annat talande exempel är när det 1991 infördes koldioxidskatt i Sverige. Eftersom det blev dyrare att använda olja och kol och

relativt billigare att använda biobränsle ökade användningen av den senare energiformen. Konsekvensen blev att kol och olja nästan helt försvann från fjärrvärmeverken. Samtidigt har fjärrvärmeverken ökat kraftigt (Azar 2014). Vi kan också se en kraftig ökning av vindkraftens utbredning i världen. Det beror bland annat på statliga subventioner. De här exemplen visar när politiska beslut och styrmedel har haft betydelse för en positiv påverkan för hållbar utveckling. De beskriver de politiska handlingar som Azar och Brülde och Sandberg efterfrågar. Det finns självklart politiska handlingar som även har diametralt motsatt effekt. Vi kan också notera att det finns ett samspel mellan politiken, förvaltningen och individers agerande. Om individer som medborgare inte endast kan utan aktivt bör engagera sig i miljöfrågan är kunskaper och värdeorientering värdefulla redskap där skolans undervisning kan göra skillnad. Politiskt arbete, som det här avsnittet av texten handlat om ska tolkas som att vara med om att fatta beslut om gemensamma angelägenheter. Det synsättet kan motivera skola att låta eleverna vara med om att fatta beslut om frågor som exempelvis vegetarisk mat i skolbespisningen eller biologisk mångfald på skolgården.

Handlingens kraft

Kemikalieinspektionens senaste statistik visar att det under år 2016 såldes cirka 8721 ton kemiska bekämpningsmedel (räknat som verksamt ämne) i Sverige (Kemikalieinspektionen, 2016). Då kan det kännas ganska meningslöst att göra ett litet insektshotell för att "hjälpa" pollinerare att överleva. Eller, varför ska jag avstå från att flyga då planet ändå kommer att flyga den rutt jag själv tänker åka? Detta är ju i många avseenden relevanta tankar. Men, det är också ett resonemang som förminskar handlingar som egentligen alltid har betydelse, frågan är väl snarare på vilket sätt. Handlingar gör alltid skillnad och det kan handla om den "lilla" människan. Inte minst är identitetsskapande viktigt då det kan vara en väg till ett mer långsiktigt aktivt agerande genom exempelvis politiskt arbete.

Att se hur vilda bin faktiskt flyttar in och förökar sig i de bon som elever själva byggt och placerat ut är ingen oväsentlig händelse som saknar betydelse. Väsentligt i en undervisningskontext är kanske inte att dirigera handlande, utan snarare att vi organiserar för handlingsutrymme, där elever får möjlighet att bygga sin identitet, där vi stimulerar kreativitet, där vi öppnar för elevinflytande, där elever kan utforska sina tankar och känna engagemang kring hållbarhetsfrågor.

Ett annat sätt att tänka är att se hur de 8721 ton sålda bekämpningsmedlen är *summan* av många olika användare, dvs den sammanlagda mängden får betydelse. På samma sätt får våra individuella handlingar när dessa bildar kollektiva och gemensamma aktioner förhoppningsvis betydelse. Det kanske är som Sörlin skriver, att tanken att vi skulle vara så små att vi inte gör någon skillnad har blivit en naiv tanke i antropocens tidevarv.

Nyckelord

Nyckelord som denna del tar upp för didaktiska samtal i förhållande till konsekvenser och betydelse av handling i en komplex värld:

- Människans betydelse i Antropocen
- Avståndsmoral
- Livscykelanalys
- Närproducerat
- Wicked problems
- Individens påverkan
- Symbolik och identitet
- Politiskt arbete

Litteratur

Almers, E. (2009). Handlingskompetens för hållbar utveckling – tre berättelser om vägen dit. Diss. No. 6. School of Education and Communication Jönköping University.

Aro, Jessikka. (2016). The cyberspace war: propaganda and trolling as warfare tools. *European View*, 15(1):121–132. <http://doi.org/10.1007/s12290-016-0395-5>

Axelsson, M.G. (2013). Kor är inte de största metanbovarna. *Forskning & Framsteg*. 5. Hämtad 20180729 från <https://fof.se/tidning/2013/5/artikel/kor-inte-de-storsta-metanbovarna>

Azar, C. (2008). *Makten över klimatet*. Stockholm: Bonnier.

Björklund, S. (1968). *Politisk teori. En systematisk presentation av de grundläggande tankarna*. Stockholm: Aldus/Bonniers.

Brülde, B. & Sandberg, J. (2012). *Hur bör vi handla? Filosofiska tankar om rättvisemärkt, vegetariskt & ekologiskt*. Stockholm: Thales.

Kemikalieinspektionen. (2016). *Kemikaliestatistik. Försålda kvantiteter av bekämpningsmedel 2016*. Artikelnummer: 511 255.

Mouffe, C. (2013). *Agonistics. Thinking the world politically*. Verso: London.

Naturvårdsverket. (2018). *Så mår miljön. Fakta & statistik: Andra växthusgaser*. Hämtad 20180729 från <https://www.naturvardsverket.se/Sa-mar-miljon/Klimat-och-luft/Klimat/Darfor-bilir-det-varmare/Andra-vaxthusgaser/>

Povitkina, M. (2018). The limits of democracy in tackling climate change, in *Environmental Politics* 2018.

SKOLFS 2011:144 (2011) *Läroplan för gymnasiet*. Hämtad 20190617 från <https://www.skolverket.se/undervisning/gymnasieskolan/laroplan-program-och-amnen-i-gymnasieskolan>

Sonesson, U., & Wallman, M. (2009). *Kött är mer än klimat*. Rapport. Svenska Naturskyddsföreningen.

Sörlin, S. (2017). *Antropocen. En essä om människans tidsålder*. Stockholm: Svante Weyler Bokförlag AB.

Weber, E. P., & Khademian, A. M. (2008). Wicked problems, knowledge challenges, and collaborative capacity builders in network settings. *Public Administration Review*, 68, 334–349.

Länklista

www.lerum.se